

**BLAISE CENDRARS HÚSVÉT NEW YORKBAN ÉS A
TRANSZSZIBÉRIAI EXPRESSZ ÉS A FRANCIAORSZÁGI
KIS JOHANNA PRÓZÁJA**

TÓTH SZILVIA

1910-ben a huszonhárom éves Blaise Cendrars első kiadásra szánt, de csak 1912-ben megjelent Rémy de Gourmont-nak szentelt cikkében írta: „Nem akarom ellenőrizni ezt a legendát; semmilyen legendát nem akarok lerombolni [...] minden nagy ember megteremtí a sajátját [...] Talán éppen az a zseni egyik legjellemzőbb tulajdonsága, hogy szüksége van rá, hogy legendát alkosson. A gyerekekhez hasonlóan a zseni, a legnagyobb gyerek, történeteket akar álmodni, melyeknek ő a hőse.”¹

Cendrars, aki élete végéig tisztelte Gourmont-t, maga is állandóan történeteket mesélt, és teremtette saját legendáját.

Így még 1950-ben is, amikor Michel Manoll tíz részes interjút készített a művésszel – és megkérdezte, hogyan indult el az első nagy útjára, valóban határozott cél és a visszatérés terve nélkül – Cendrars így felelt: „Amennyire tudom, igen. Kelet felé indultam, mert az első vonat, ami elhagyta a pályaudvart, keletre vitt; ha ez egy olyan vonat lett volna, ami nyugat felé visz, akkor átszálltam volna Lisszabonban, és Ázsia helyett Amerikát utazom be.”²

Miriam Cendrars életrajzának megjelenése óta tudjuk, hogy a Sauser-család sokat utazott, és Freddy Sauser (1912-től Blaise Cendrars) nem az ablakon szökve távozott és hagyta ott svájci otthonát, hanem egy nehezen megkötött családi egyezséget követően, a család támogatásával indult el Oroszországba, ahol egy francia-német kereskedelmi levelező állást foglalt el a kereskedelmi iskolát befeljezni nem akaró tizenhat éves fiatalember.³

Miriam Cendrars apjáról szóló publikációi – adatokkal, dokumentumokkal – sok helyen magyarázták, rombolták vagy kiegészítették ezeket a legendákat; mégis az életrajz és az életmű sok mozzanata máig tisztázatlan vagy vitatott maradt.

A költő halálakor, 1961-ben, a *Mercure de France* tekintélyes méretű külön számot jelentetett meg tiszteletére. Egyik írásában Cendrars ifjúkori barátja, munkatársa és mentora, Szittyá Emil, néhány szép és jellegzetes legendát idéz fel, és magyaráz lélektani motivációkkal, és az egykori körülményekkel.⁴ Előadásomban nem Cendrars első nagy költői művei genezisének rekonstruálására törekszem,

¹ CENDRARS, B. 1987, 153. (Az idézetek a szerző fordításai.)

² CENDRARS, B. 1965, 543.

³ CENDRARS, M. 1984, 127.

⁴ SZITTYA 1962, 64–76.

hanem a költői készülődés hosszú, meghatározó éveiről szeretnék néhány dolgot elmondani.

Biztosan tudjuk a következőket: Cendrars Svájcban született, és nem Párizsban, ahogy időnként állította, és Kassák is írta az 1963-ban kiadott egyetlen magyar nyelvű Cendrars verses kötet előszavában.⁵ Cendrars kétszer töltött hosszabb időt Oroszországban. Először 1904-ben indult el, és 1907-ben tért haza Svájcba, majd 1911-ben, ahonnan New Yorkba utazott.

Miriam Cendrars monográfiája és egyéb szövegkiadásai bizonyítják, hogy Cendrars szenvedélyes, minden iránt érdeklődő olvasó volt. Erről beszéltek azok is, akik életének különböző korszakaiban közelebbről ismerték a költőt. Már első oroszországi útja előtt édesapja könyvtárában rátalált Élisée Reclus *Dans l'Asie* c. 1880-ban kiadott művére. A hatalmas szibériai tájak leírásait, melyeket a nyugattal egyetlen út, a *tract* kötött össze, és ahol lovas kozákok, urali prémvadászok, nomád kiringizek, burjátok, tatárok, osztyákok és mások utaztak vagy éltek, szenvedélyesen olvasta. Amikor a család 1900-ban ellátogatott a párizsi világkiállításra, a tizenhárom éves Freddy lelkesedéssel csodálta meg az akkor épülő transzszibériai expressz kiállított vasúti kocsiját.⁶ Akárcsak a négy éves, amerikai Dos Passos, aki ettől a naptól „a nagy európai expresszekről álmódott”⁷.

Freddy 1904 szeptemberében Moszkvában volt, és 1905 elején Pétervárott munkába állt a város legelőkelőbb ékszerésznél. Rendszeresen járt olvasni a cári könyvtárba, ahol a legújabb francia irodalmi lapokhoz és verskötetekhez is hozzájutott. A tudós könyvtáros baráti, szinte apai figyelemével tüntette ki. Ismeretségeket kötött. Itt olvasta először például Villon költeményeit és Rémy de Gourmont régóta áhított *Le Latin mystique*-jét is. Feljegyezte az 1905-1906-ban olvasott művek címeit. Köztük fontos képzőművészeti kiadványok és képzőművészeti cikkek is szerepelnek saját kommentárjai kíséretében. (Mále műve a francia XII. századi vallásos művészetről, Botticelli elméleti műve a Bátorság allegóriájának arányairól, Vasari életrajzai, Jules Corblet ikonográfiája, Fierens-Gavaert négy kötetes munkája a flamand primitívekről.)

Néhány fontos mozzanat az 1907 és 1911 közötti időszakból. Cendrars beiratkozott a berni egyetem orvostudományi fakultására. Változatlanul rengeteget olvas. 1908 nyarán megismerkedik a lipcsei könyvvásáron egy nála néhány évvel idősebb bölcsészhallgatóval, Szittyá Emillel, aki Münchenben *Neue Menschen* címen alapította meg folyóiratát. Beszélgetéseik hatására Cendrars abbahagyja orvosi tanulmányait, és filozófia szakra iratkozik be. Amikor majd New Yorkból 1912-ben Párizsba érkezik, a nyár végén újra összetalálkoznak. Közös bérlelnéki szobát, és egy párizsi közös bérlemben indítják újra a *Les Hommes Nouveaux*-t.

⁵ KASSÁK 1963, 5.

⁶ CENDRARS, M. 1984, 136.

⁷ GREENE 1989, 127.

Itt jelenik meg először Cendrars *Húsvétja*, a *Transzszibériai expressz*, több cikke, köztük a már idézett Remy de Gourmont írás is. (Cendrars egyéként rövid időre 1908 és 1910 telén is jár Párizsban.)

Cendrars második oroszországi tartózkodása alatt írta, hogy a védelmet számára a könyvtár és a templom jelenti. 1911 tavasza és ősze közt, szentpétervári és streiflnai tartózkodása idején kezdte el *Aléa (Kockázat)* c. regényét, melyet egy évtized elteltével, 1922-23-ban jelentet meg majd (a *Les Feuilles libres* számaiban) *Moganni Nameh* (Az énekes könyve) címen.

1911 őszén, August Suter, svájci szobrász barátjának írt levelében hosszasan beszámolt pétervári élményeiről, a városról, hatásáról, múzeumairól. „Ténylegesen az orosz festészetről szólva, mondhatni minden iskolát megtalálsz ott: a párizsit, a münchenit, az itáliait és a németet. Csak épp az orosz művészetet nem. Talán a templomokban kéne keresni a nyomait.”⁸ – írja. Csak az Ermitázs Rembrandt-gyűjteménye és Michelangelo rabszolgája villanyozza fel. Michelangelóról Rodinre gondol. Tudja, hogy könyv jelenik meg Rodinről, és élénken érdeklődik, hogy Párizsban tényleg ellopták-e a *Giocondát*. Pétervár hercegi parkja például Versailles-ra emlékezteti és Whistler képeit idézi fel számára.

Nehéz, és egyértelműen nem is lehet megmondani, hogy a *Húsvét New Yorkban* és a *Transzszibériai expressz* egyes elemei konkrét élményeiből, irodalmi, képzőművészeti és zenei ismereteiből, vagy a költői képzeletéből erednek. Lánya szerint képzett zenész volt, és a *Transzszibériai expresszt*, az 1919-es kiadásban, „zenészeknek” ajánlotta. (Képzőművészeti kritikák mellett zenei kritikákat is írt, pályája első éveiben sikertelenül próbálta őket megjelentetni.) Mindkét költeményében számos alkotót említ név szerint (pl. Carrière, Hokusai, Rembrandt, Henri Rousseau, Maeterlinck, Verne, Muszorgszkij, Hugo Wolf) másokra név nélkül utal (pl. Villon, Heine, Nerval, Verlaine, Rimbaud), Baudelaire-re folyamatosan és kitartóan.

1911 novemberében Pétervárról (Varsót érintve Liepājān át) ment New Yorkba, a svájci egyetemen megismert barátnő (később felesége), Félicie (Féla) Poznanska hívására, egy kivándorlókat szállító óceánjáró fedélzetén. Az útról naplót vezetett⁹. Amerikában töltött 6-7 hónapjáról keveset tudunk, itt keletkezett műveinek bibliográfiáját nem sikerült összeállítani. Cendrars sokat írt. Nyomorúságosan éltek, főleg Féla fizetéséből, aki a Ferrer Schoolban is tanított, ahová a kelet-európai és európai anarchista emigránsok járaták gyermekeiket. Cendrars itt is rendszeresen járt könyvtárba, a fennmaradt dokumentumok szerint a városi könyvtárban Rodin rajzok katalógusát kérte ki, mely a párizsi Galerie Devambez 1908-as

⁸ CENDRARS, B. 1987, 167.

⁹ CENDRARS, B. 2003

kiállítási anyagát tartalmazza. (Az anyagból néhány rajzot Alfred Stieglitz 1911 áprilisa és júliusa között bemutatott a *Camera Work*ben.)¹⁰

Jay Bochner sajnálkozva jegyzi meg tanulmányában, hogy Cendrars kedvezőtlen, eseménytelen időszakban érkezett a városba. Kicsit korábban és kicsit később zajlottak olyan kulturális események a városban, melyek Cendrars érdeklődést felkelthettek volna. Ekkorra Stieglitz felhagy kísérletével, hogy galériájában modern francia képzőművészetet is bemutasson¹¹. (Bár az 1913-as New York-i *Armory Show* sikerében szerepe lesz.)

Cendrars 1912 tavaszán érkezett Párizsba. Miriam Cendrars szerint még júniusban postára adta a *Húsvét New Yorkban* kéziratát Apollinaire-nek, a *Mercur de France* szerkesztőjének, akit akkor személyesen még nem ismert. Teltek a hónapok, de válasz nem érkezett. Szittyta Cendrars-t összeismertette Marc Chagallal. Cendrars még 1912 tavaszán prózaverset, majd verset ír a festőről. A vers megjelent a *Tizenkilenc elasztikus költeményben*, Kassák Lajos is fordította. A prózavers (mely 1914-ben jelent meg a *Les Soirées de Paris*-ban) lényegében ismeretlen maradt, míg Miriam Cendrars 1987-ben újra ki nem adta *Aujourd'hui* című kötetében¹².

Apollinaire és Cendrars csak 1913 elején találkoztak, néhány hónappal Apollinaire *Szeszek* c. kötetének megjelenése előtt.

Az *Hommes Nouveaux*, mely szabad német-francia kulturális lapként határozta meg magát, három számot ért meg. Kiadóként és fordítóirodaként hosszabban működött, itt fordította Cendrars németre Apollinaire kubista festőkről szóló *Méditations esthétiques*-jét a *Sturm* számára. Az *Hommes Nouveaux* 1913 áprilisától előfizetési füzetében hirdette a *Transzszibériai expressz* megjelenését, mely 1913 szeptemberében, luxus kiadásban jelent meg az akkor még ismeretlen Sonia Delaunay illusztrációival. 150 példányának hossza az Eiffel-torony magasságát kellett kiadnia. (A könyv 199X36 cm méretű.) Az első „szimultanista könyv” volt.

Jacqueline Chadourne szerint a szimultanizmus „teljes vértetében ugrott elő Blaise és Robert Delaunay nagy beszélgetéseiből. Egyetértettek, hogy a »szinkron bemutatás« Sonja Delaunay »szimultán színeivel« valósuljon meg, aki kontraszt színű téglalapokból alkotott szöveteket, ami divat lett.” A *Transzszibériai expressz* „a forma és az inspiráció teljes megújulását” hozta, és „a felfedezések útján messzebbre jutott, mint Apollinaire és a szabad vers számos beavatottja”¹³.

Megjelenése azonnal vitát kavart. Cendrars ugyanez év szeptemberében cikket közöl a *Sturmban*, hogy művét magyarázza. „Nem vagyok költő. Szabadgondolkodó vagyok. Nincs semmiféle munkamódszerem. Van nemem. Túl érzé-

¹⁰ BOCHNER 1989, 43–44.

¹¹ BOCHNER 1989

¹² CENDRARS, B. 1987, 74–75.

¹³ CHADOURNE 1973, 58.

keny vagyok. Nem tudok objektíven beszélni saját magamról. Minden élőlény fiziológia. Ha írok, talán szükségből teszem, vagy higiéniaból, ahogy az ember eszik, ahogy lélegzik, ahogy énekel. Talán ösztönből ered; talán spirtualitásból. *Pangue lingua*. (...) Az irodalom az élet része. Nem valami „különálló” dolog. Nem azért írok, mert ez a foglalkozásom. Az élet nem foglalkozás.”¹⁴

Bár a *Húsvét* végére Cendrars odairta, „New York, 1912. április 7-8.” és elmondása szerint egyetlen éjszaka, delíriumban írta a költeményt, nem biztos, hogy a mű valóban egyetlen éjszaka alatt nyerte el végső formáját. Számos motívuma - így egy orosz húsvét leírása - a Pétervárott elkezdett *Moganni Nameh*ben is szerepel.

Georgina Colvile szerint a költemény nem egy New York-i, hanem egy oroszországi húsvét élményéből fakad: a hiányzó harangok, zsolozsmák, litániák azt a húsvétot idézik. A zsidónegyed és a bordélyok bemutatása is oroszországi emlékekből táplálkozik¹⁵.

Jay Bochner tanulmányában meghúzza a költő New York-i sétájának konkrét városrészekre át és konkrét épületek mellett elvezető útvonalát. A bevándorlók körzetei a Little Italy, a Lower East Side, a Chinatown, a bordélyok Tenderloine-ban, és az East Side-on lehettek. A tengerpart, ahová az óceánjárók érkeztek, Coney Islandnél volt, ahol a városban bolyongónak eszébe jut a szenvedő Krisztus arcának szépségéről szóló régi német dal.

A szöveg áradása, helyenként mondatszerkesztése, könyörgő sorai a litániákra emlékeztetnek. A sorpárok szabályos vagy szabálytalan alexadrinok, vagy azt idézik, asszonánccal végződnek, vagy rímelenek. Gourmont hatása, hogy Cendrars mottójául Venantius Fortunatus *Szent Keresztfához* írt himnuszának egyik szakaszát választotta, latinul, és Gourmont francia fordításában is, melyet a *Latin mystique*-ben olvasott. Innen vette át Notker *Húsvéti szekvenciájának* többször megismételt latin sorait is („Dic nobis Maria, quid vidisti in via?”)¹⁶.

A *Húsvét New Yorkban* látomás: a jelen (egy konkrét város) és a több síkú múlt (távoli helységek, egy régi zarándoklat képei) jelennek meg párhuzamosan Krisztus passiójával. Valóság, olvasmányok, emlékképek, fantázia, Jézust és arcát ábrázoló alkotások szövődnek össze a szövegben. Jézus távoli múltban lejátszódott, és megismétlődő történetével, húsvét időtlenségével szemben a konkrét időt és teret a modern metropolisz, a bevándorlók, a vonatok, a felhőkarcolók jelölik ki.

A húsvéti történet az elbeszélő fizikai mozgásával párhuzamosan, de nem egyenes időrendi sorrendben játszódik le. A leírások, a belső képek, a műtárgyak leírásai, a költői képek egymással egyenrangú elemek, ahogy a személyesen és sokféleképp látott Jézus-arc is.

¹⁴ CENDRARS, B. 1987, 195–196.

¹⁵ COLVILLE 1989, 77, 84–85.

¹⁶ GOURMONT 1922, 74–76, 128.

Az invokációt olvasmányélmény indítja el: „Uram, ma van a Te neved napja, / Egy régi könyvben szenvedésed történetét olvastam.”

Az értelmezések egyetértenek abban, hogy a költő együtt érez szenvedő, számkivetett alakjaival, és azonosul a húsvéti történet szereplőivel („én vagyok ez a jó szerzetes” „lelkem özvegy feketében, a te édesanyád”, „lelkem gyógyuló özvegy kereszted lábánál”, „add uram, hogy szeressem a prostituáltakat” etc.), de hogyanját különbözően látják. Van, aki szerint a költő-megváltó hideg szobájába úgy fekszik le, hogy nem vár feltámadást¹⁷.

A *Transzszibériai expressz* bár később keletkezett mint a *Húsvét New Yorkban*, élmény anyaga korábbi, az 1904-ben megkezdett nagy oroszországi út. Megidézi utazásait egy kereskedővel Európán, Szibérián, Mandzsúrián át Kínáig, és a tizenhat éves kamasz világát. Dos Passos, amerikai regényíró, akinek 1927-ben és 1931-ben megjelent fordításában az angol nyelvű olvasóközönség a művet megismerte, Cendrars-t a „transzszibériai vasút Homéroszának” nevezte.

Az utazás a japán-orosz háború idejére esett. Évtizedek óta ez volt az első háború, amit európai nagyhatalom folytatott, még ha a Távolság-Keleten is. Ez a kereskedőknek és a prostituáltaknak kiváló üzleti lehetőséget jelentett.

Már Moszkva, a Vörös tér és a Kreml is sok nyugat-európai olvasónak sejtelmesnek, egzotikusnak tűnhetett. A szibériai városok, amelyekben a vonat áthaladt, annál inkább, és lehet, hogy sokan a háborús események kapcsán hallották először a nevüket. A költeményben megjelennek az első út óta eltelt időszak eseményei is. Például „barátjára” Chagall-ra és Apollinaire-re hivatkozik, akiket 1904-1905-ben még nem ismerhetett. A költő az időst többször változtatja, és az utazás leírásába, történetébe ismert európai, és Európán kívüli városokat is „bevág” (Stockholm, Madrid, Bazel, Prága, New York, etc.) és gyakran utal - főként a fiatal francia prostituált kérdése miatt - Párizsra. Kétszer említi a „novgorodi legendát”, mely a Moszkva előtti Oroszország emlékét is felidézheti.

Walt Whitman, Verhaeren vagy a *Mesterembereket* író Kassák a különböző városok említésével a közelség érzését teremték meg. Cendrars viszont a távolságot, és a távolság-közelség, lassúság-gyorsaság és az időbeli távolságok érzetének viszonylagosságát hangsúlyozza. Az 1913-ban írt *Transzszibériai expressz* Cendrars nagy összegzése, a felnőtté és költővé válás története is. Az utolsó sorok tanúsága szerint Párizsban keletkezett.

Az előadás keretei nem teszik lehetővé, hogy a *Húsvétot* és a *Transzszibériai expresszt* részletesen elemezzem, vagy összehasonlítsam. De újra utalok Rémy de Gourmont-ra. Szekvenciát idéz a kis Johanna hatszor ismétlődő kérdése „Mondd, Blaise, nagyon messze vagyunk a Mont-Martre-től?”

És a második mű címe is: *Prose du Transsiberien et de la Petite Jeanne de France*. Dos Passos az angol „prose” szót nem tartotta alkalmasnak a francia

¹⁷ COLVILLE 1989, 91–92.

„prose” szó fordítására – a francia liturgikus latin himnuszt, szekvenciát és szóban előadott vagy leírt prózai művet is jelenet – ezért a „prosody” szót választotta¹⁸. Más amerikai fordító az angol „prose” szóval fordította¹⁹. Cendrars 1913-ban, egyik levelében magyarázta a címet: „A „prose” szót a *Transzszibériai*ban a késő latin „prosa” „dictu” értelmében használtam. A „költemény” (poème) túl pöffeszkedőnek, túl zártnak tűnt számomra. A „prose” nyitottabb, populárisabb.”²⁰

BIBLIOGRÁFIA

BOCHNER 1989

BOCHNER, Jay: *Cendrars Downtown*. In: *Cahiers Blaise Cendrars*. 2. 1989, 43–44.

CENDRARS, B. 1919

CENDRARS, Blaise: *Du monde entier*. Paris, Nouvelle Revue Française, 1919.

CENDRARS, B. 1947

CENDRARS, Blaise: *Du monde entier, Poésies complètes 1912-1924*, préface de Paul Morand, Paris, Gallimard, 1947, 1967².

CENDRARS, B. 1965

CENDRARS, Blaise: *D’Oulremer à indigo, Trop c’est trop, Films sans images, Blaise Cendrars vous parle [...]*, bibliographie inédite établie par Hughes Richard, Paris, Denoël, 1965.

CENDRARS, B. 1987

CENDRARS, Blaise: *Aujourd’hui 1907-1929*, suivi de *Essais et réflexions 1910-1916*, présentés par Miriam CENDRARS. Paris, Denoël, 1987.

CENDRARS, B. 1992

CENDRARS, Blaise: *Complete poems*, translated by Ron Padgett, introduction by Jay Bochner, Berkeley, Los Angeles, Oxford, University of California Press, 1992.

CENDRARS, B. 2003

CENDRARS, Blaise: *Mon voyage en Amérique*. [Montpellier], Fata Morgana, 2003.

¹⁸ GREENE 1989, 131.

¹⁹ CENDRARS, B. 1992

²⁰ CENDRARS, B.: *Levél Szmirnovnak, 1913. december 23*. In: CENDRARS, B.: 1987. 194. (A költeményeket az alábbi kiadásokban olvastam: CENDRARS, B. 1919; CENDRARS, B. 1947, 1967²)

CENDRARS, M. 1984

CENDRARS, Miriam: *Blaise Cendrars*. Paris, Balland, 1984.

CHADOURNE 1973

CHADOURNE, Jacqueline: *Blaise Cendrars, poète du Cosmos*. Paris, Seghers, 1973.

COLVILLE 1989

COLVILLE, Georgina: *Deux phares du XXe siècle : „Les Pâques à New York” de Blaise Cendrars et „Howl” d’Allen Ginsberg*. In: *Cahiers Blaise Cendrars*. 2. 1989, 77, 84-85.

GOURMONT 1922

GOURMONT, Rémy de: *Le latin mystique*. Paris, 1922.

GREENE 1989

GREENE, Tatjana: *Blaise Cendrars et John Dos Passos, son traducteur*. In: *Cahiers Blaise Cendrars*, 2. 1989.

KASSÁK 1963

KASSÁK Lajos: *Előszó*. In: Blaise CENDRARS, *Húsvét New Yorkban*, fordította és az előszót írta KASSÁK Lajos, Budapest, Európa, 1963, 5.

SZITTYA 1962

SZITTYA, Émile: *Logique de la vie contradictoire de Blaise Cendrars*. *Mercure de France*, tom. 345. Mai-Août, 1962, 64–76.